

SYNAGOGEN DEL 3

Synagogens funksjon

Dan-Åke Mattsson

Hva synagogen ble brukt til

Synagogen har aldri vært en konkurrent til templet, hvis det skulle ha vært tilfelle hadde neppe Jesus gått dit, «og på sabbaten gikk han [Jesus] inn i synagogen som han pleide.» (Luk 4:16) I første rekke var den brukt til gudstjeneste, men som vi senere skal se i denne serien om synagogen hadde den flere bruksområder. I denne delen skal vi ta for oss hva som skjedde under gudstjenesten.

Gudstjenesten

Det viktigste som skjedde i en synagoge var gudstjenesten som bestod av lovprisning, bønn, opplesning av *Toraen* og profetene samt forkynnelse og undervisning. *Store norske leksikon* sier om *Toraen*: «Toraen er jødedommens første og helligste religiøse tekstsamling. Den omfatter de fem Mosebøkene, som forteller om perioden fra verdens skapelse til Moses' død på Nebofjellet.»¹ Ordet *tora* kommer fra det hebraiske ordet *torah* som betyr veiledning, instruksjon og lov.»² Toraen omtales ofte som *pentateuken* som er et gresk ord som betyr «fem rullene eller fem bøkene». Noen ganger blir *Toraen* også kalt *Loven*.

Figur 1 Eksempel på en Tora, utstilt i Kølns Statsmuseum

Bønn og velsignelser

De lærde strides om omfanget av fellesbønn i synagogen på Jesu tid. Professor L. Levine sier om dette: «Det mest problematiske feltet i studiet av tilbedelsen i synagogen under den andre tempelperioden er dette med offentlige bønner.»³

Grunnen til at det er en utfordring er at det er få kilder fra det 1. årh. e.Kr. som henviser til det. Men at det var noen form for bønner i synagogen råder det ikke noen tvil om. I Matteus 6:5 sier Jesus: «Når dere ber, skal dere ikke gjøre som hyklerne: De liker å stå i synagogene og på gatehjørnene og be for å vise seg for folk».

Noe annet som også taler for at bønner forekom i synagogen er at i diasporaen ble synagogen kalt *proseukhe*⁴ som betyr «bønnested».

Men om det var lange bønner før og etter lesingen av *Toraen* og profetene kan vi ikke vite med sikkerhet. Etter å ha drøftet spørsmålet om fellesbønner skriver professor L. Levine: «Likevel er det stor sannsynlighet at noen slags velsignelser var resitert i synagogene både i Judea og i diasporaen. Selv om det kun er funnet uttalelser i *Misjná* og *Tosefta*, kan det i det

¹Toraen – Store norske leksikon (snl.no)

² Brown F., Driver S., Briggs C., Hebrew and English Lexicon, side 436

³ Levine, L., The Ancient Synagogue the First Thousand Years s. 151

⁴ Du kan lese mer om *proseukhe* i del 1 av denne serien.

første århundre ha vært en vanlig praksis å ha uttalt velsignelser både før og etter lesingen av Toraen.»⁵

Velsignelsen som L. Levine sikter til er *Shema* som nevnes i *Misjná*⁶ og som skulle resiteres før og etter lesingen av *Toraen*. *Shema* blir den dag i dag betraktet som jødernes trosbekjennelse, og er hentet fra 5. Mosebok 6:4-9; 11:13-21 og 4. Mosebok 15:37-41. Bekjennelsen har fått navnet *Shema* etter det første ordet på hebraisk i 5. Mosebok 6:4 som er *Shema* og blir oversatt med *Hør!* på norsk. At en slik bekjennelse fantes på Jesu tid blir bekreftet av et papyrusfunn, Papyrus Nash. Dette er datert til det 2. eller 1. årh. f.Kr. og inneholder en sammensatt formanende tekst som skulle minne jøden om hans forpliktelse overfor Gud.

Opplesning og undervisning

Når det gjelder opplesning og undervisning vet man mer med sikkerhet. Etter det man kan se av de kilder som finnes, var opplesningen og undervisningen fra Skriften det viktigste formålet med synagogen. *Theodotos-inskripsjonen* sier: «Theodotos ..., oppførte **denne synagogen til opplesning av Toraen og undervisning i budene**».

I Det nye testamente blir dette også vist gang på gang «han [Jesús] **lærte folket i synagogene deres**». (Matt 4:23, se også 9:35; 13:54); «og på sabbaten gikk han inn i synagogen som han pleide. Da han reiste seg for å **lese** av Skriften». (Luk 4:16), «En annen sabbat gikk han inn i en synagoge og **underviste**». (Luk 6: 6).

Den gresk-jødiske filosofen *Filon* (20 f.Kr. – 50 e.Kr.) skriver: «Derfor visste han [keiser Augustus] at de hadde synagoger og at de hadde for vane å besøke dem, spesielt på de hellige sabbatsdagene, da de offentlig dyrket sin nasjonale filosofi⁷. Han visste også at de hadde for vane å gi hellige pengebidrag fra deres førstefrukt og sende det til Jerusalem med dem som skulle sørge for ofringen».⁸

Figur 2. Filon

Den jødiske historikeren *Josefus* (37 f.Kr. – ca 100 e.Kr.) skriver: «Han [Moses] oppnevnte *Loven* til å være den mest fortreffelige og nødvendige form for veiledning, en forordning, ikke for at den bare skulle høres en gang for alle, eller to ganger eller ved flere anledninger. Men at menn hver uke skulle forlate sine andre gjøremål og samles for å lytte til *Loven* og for å få en grundig og nøyaktig kunnskap om den, en skikk som alle andre lovgivere synes å ha forsømmet».⁹

Figur 3. Flavius Josefus

I *Misjná* er det utførlig beskrevet hva som skulle leses. «Ved nymånen i Adar, som falt sammen med sabbaten, leste de [2 Mosebok 30:11-16] ... På den andre sabbaten leste de [5 Mosebok 30:11-1]».¹⁰

Figur 4. Misjná

⁵ Levine, L., *The Ancient Synagogue the First Thousand Years* s. 156-7

⁶ mMegillah 4: 3 (The Mishna, A New Translation, 1988, Neusner Jacob)

⁷ Min kommentar: Både Filon og Josefus omtaler jødernes lære som en filosofi.

⁸ *The Works of Philo Judaeus, Embassy* 156 (<http://www.earlychristianwritings.com/yonge/book40.html>)

⁹ *Against Apion Book II*, 18 gjengitt i Levine (1987) s. 16

¹⁰ mMegillah 3. 4. (The Mishna, A New Translation, 1988, Neusner Jacob)

Opplesning av Loven – et historisk tilbakeblikk

Opplesning av *Loven*¹¹ var en viktig del av jødernes religiøse liv. Første gang det fortelles om offentlig opplesning av *Loven* er i 2. Mosebok 24:7. «Så tok han paktsboken og leste den opp for folket, og de sa: «Vi vil være lydige og gjøre alt det Herren har sagt.»

Ved forskjellige anledninger skulle *Loven* også leses opp for alle israelittene, gammel som ung. «Kall folket sammen, menn, kvinner og barn, og innflytterne som bor i dine byer. La dem høre loven, så de kan lære å frykte Herren deres Gud og legge vinn på å leve etter alle budene i denne loven. Også deres barn, som ennå ikke kjenner den, skal høre den, så de lærer å frykte Herren deres Gud så lenge dere får leve i det landet dere skal legge under dere når dere går over Jordan.» (5. Mosebok 31:12, 13)

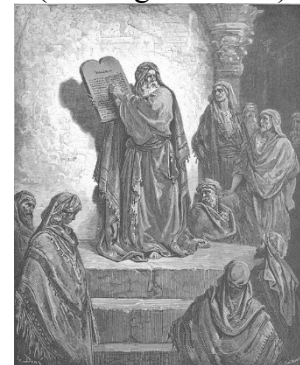
Figur 5 Moses med de 10 bud

Etter at israelittene hadde kommet inn i det lovede land ble de samlet og Josva leste *loven* for dem. «Så leste Josva opp alt det som stod i loven, både velsignelsen og forbannelsen, nøyaktig slik som det var skrevet opp i lovbooken. Han sprang ikke over et eneste av de påbud Moses hadde gitt, men leste opp alt for hele Israels forsamling og for kvinnene, barna og innflytterne som fulgte med dem.» (Josva 8:34)

Senere da Josjafat var konge i Juda sørget han for at *Loven* ble lest rundt omkring i Juda rike. «I sitt tredje regjeringsår sendte Josjafat noen av stormennene sine ut for å undervise i Judas byer ... Når de underviste i Juda, hadde de Herrens lovbook med seg. De dro omkring i alle Judas byer og underviste folket.» (2. Krønikebok 17:7, 9)

Noen hundre år senere da Josjia var konge samlet han alle i Juda slik at de fikk høre *Loven*: «Så gikk han opp til Herrens tempel, og sammen med ham gikk alle judeerne og alle innbyggerne i Jerusalem – prestene og profetene, hele folket, både små og store. Han leste opp for dem alt det som sto i paktsboken som var funnet i Herrens hus.» (2. Kongebok 23:2)

Da jødene hadde kommet hjem fra det syttiårige eksilet i Babylon sørget Esra for at det ble lest opp fra *Loven*: «Da den sjuende måneden kom, og israelittene hadde slått seg ned i sine byer, samlet de seg alle som én på plassen foran Vannporten. De bad Esra, den skriftlærde, hente boken med Moseloven, som Herren hadde gitt Israel ... De leste opp av Guds lovbook, stykke for stykke, og tolket det som ble lest, så folket skjønte det.» (Nehemja 8:1, 8)

Figur 6 Esra leser fra loven

Det ser ut til at det var etter denne tiden at offentlig opplesningen av *Loven* kom i gang i mer regelmessige former. L. Levine skriver: «De kronologiske grensene skal trolig fastsettes mellom det femte og det tredje århundre f.Kr.»¹²

¹¹ Loven i denne sammenhengen sikter nok til de lovene vi finner i 2-5 Mosebok.

¹² Levine, L., *The Ancient Synagogue the First Thousand Years* s. 139

I Makkabeerbøkene¹³ kommer det tydelig fram at for jødene hadde *Loven* stor innflytelse i det 1. århundre f.Kr. «De åpnet lovboken for å søke veiledning – mens hedningene i en slik situasjon ville ha rådspurt avgudsbildene sine.» (1. Makkabeerbok 2:48); «Han [Judas Makkabeus] ansporet dem med ord fra loven og profetene og minnet dem også om slagene de allerede hadde utkjempet. Slik økte han deres mot.» (2. Makkabeerbok 15:9)

Figur 7. Judas Makkabeus

Opplesning av *Toraen* i synagogen

I det 1. årh. e.Kr. hadde *Toraen* fortsatt en meget stor innflytelse hos jødene, noe som vises av at den ble betraktet som den helligste ting ved siden av templet¹⁴.

At opplesningen av *Toraen* i synagogen hadde en framtrædende rolle, viser følgende sitater fra NT. «De andre drog videre fra Perge og kom til Antiokia i Pisidia, hvor de gikk inn og satte seg i synagogen på sabbaten. Etter at det var lest fra loven ...» (Apg 31:14,15); «For Moses har fra uminnelige tider hatt sine forkynnere i alle byer, og han blir lest i synagogene hver sabbat.» (Apg 15:21); «Ja, helt til denne dag ligger sløret over deres hjerter hver gang Moseloven blir opplest.» (2 Kor 3:15)

Figur 8. Opplesning av Torah

Og *Filon* sier i *Hypothetica* 7. 12: «Hva gjorde han da på denne sabbatsdagen? Han befalte hele folket om å samles på samme sted, sette seg sammen for å høre på loven.»¹⁵

Josefus skriver i *Against Apion* 2, 175: «Han [Moses] laget en fast lov ... som var den beste og den mest nødvendige veiledningen av alle, den tillot at folket kunne forlate sine andre gjøremål og samles for å høre loven, og lære den nøyaktig. Dette ikke bare en eller to ganger eller oftere, men hver uke; noe alle de andre lovgivere ser ut til å ha unnlatt å gjøre.»¹⁶

I *Misjná* kommer det fram at jødene ikke bare kom sammen i synagogen på sabbaten og høytidsdager, men også på mandager og torsdager: «På mandag, torsdag og på sabbatens ettermiddags-gudstjeneste, leste tre personer [fra Loven].»¹⁷

Grunnen til at det var mandager og torsdager blir kommentert av *Peter Pauldan* i boken *Den nytestamentlige historie*: «Derimot er det sikkert at det var en framherskende praksis, og det mens templet fortsatt fantes, at i det minste å holde morgen- og ettermiddagsgudstjenester på sabbater og festdager. Man holdt også morgengudstjeneste med tekstlesing på mandager og torsdager. Disse to dagene var nemlig markedsdager da folk kom til byen.»¹⁸

Dette er noe også oppslagsverket *The Cyclopaedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature* konkluderer med: «Tidspunktet for den offentlige gudstjenesten var ... mandag og

¹³ Sitat hentet fra bibelen.no (Norsk bibelselskap) 1. Makkabeerbok dateres til 2. halvdel 2 årh. f.Kr.; 2. Makkabeerbok dateres til mellom 134 f.Kr. -70 f.Kr.

¹⁴ Levine, L., *The Ancient Synagogue The First Thousand Years* s. 135ff

¹⁵ *The Works of Philo Judaeus, Hypothetica*, <http://www.earlychristianwritings.com/yonge/book37.html>

¹⁶ *Against Apion* 2. 175 <http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?doc=Perseus:text:1999.01.0216:book=2:section=173>

¹⁷ *mMegillah* 4.1 (*The Mishna, A New Translation*, 1988, Neusner Jacob)

¹⁸ *Den Nytestamentlige Historie*, Pedersen Sigfred. s. 262

torsdag. Dette var de to markedsdagene i uken da landsbyboerne brakte sine produkter til nabobyen. I tillegg til å ta opp saker med det lokale Sanhedrin som holdt til i synagogen.»¹⁹

Detaljer rundt lesingen

Om man ville stå eller sitte når man skulle lese og kommentere fra skriften var valgfritt. «Han som leser fra skriftrullen står eller sitter»²⁰, sier *Misjná*. Dette ser også ut til å være tilfelle når man skulle kommentere det som var lest. For eksempel *satt* Jesus da han kommenterte det han hadde lest i Jesajarullen (Lukas 4:20), mens Paulus *sto* da han underviste (Apg 14:14-16).

Opplesningen var ikke tilfeldig, men fulgte bestemte inndelte avsnitt, slik at i løpet av en periode på 3 ½ år hadde man lest igjennom hele *Toraen*. Men noen steder tok det bare 1 år. En forklaring på at det tok lengre tid noen steder enn andre kan være at det var behov for å oversette fra hebraisk til det språket som ble forstått lokalt. For det meste var det gresk, men kunne noen steder være arameisk. Om slike ett og 3 ½ års sykluser har eksistert på samme tid, hvilken syklus som kom først og hvorfor den ene syklusen kom før den andre, er det stor debatt om. Men at det var en form for syklus på Jesu tid ser ut til å ha vært tilfelle.

Å lese fra loven eller profetene var ikke forbeholdt noen bestemte personer, hvem som helst av hankjønn i forsamlingen fikk lov. For eksempel fikk tømmermannens sønn, Jesus, som ikke hadde noen spesiell utdannelse, lov til dette da han besøkte sin hjemby Nasaret. «Han [Jesus] kom også til Nasaret, hvor han var vokst opp, og på sabbaten gikk han inn i synagogen som han pleide. Da han reiste seg for å lese av Skriften.» (Lukas 4:16)

Minderårige kunne også bli brukt som *Misjná* sier: «En minderårig leser i Toraen og oversetter.»²¹

Den som leste trengte ikke noen spesielle klær, men de skulle ikke være fillete: «Han som bærer fillete klær ... leser ikke i Toraen.»²²

Opplesning av profetene

Etter at et bestemt avsnitt fra *Toraen* var lest på sabbatsmorgenen ble et stykke fra profetene lest. «Da han [Jesus] reiste seg for å lese av Skriften, rakte de ham profeten Jesajas bok.» (Luk 4: 16, 17); «Etter at det var lest fra loven og profetene, sendte synagogeforstanderne noen ned til dem [Paulus og Barnabas] ...» (Apg 13: 15)

Dette kommer også fram av *Misjná*, i en drøftelse av opplesningen av loven sies det: «De kunne avslutte med å lese en profetisk tekst.»²³ Lesningen fra profetene besto av noen få vers. Jesus leste fra Jesaja 61:1,2, *Misjná* nevner at man kunne lese 3-5 vers²⁴. Man vet ikke om det på Jesu tid var fastsatt noe bestemt profetisk tekst som skulle leses eller om det var opp til hver enkelt leser å velge selv.

Figur 9 Kristus i Synagogen av Gustav Dore

¹⁹ McClintock J & Strong J., *Cyclopedia of Biblical, Theological And Ecclestial Literature* Vol 10, s. 242

²⁰ Megillah 4:1 (The Mishna, A New Translation, 1988, Neusner Jacob)

²¹ mMegillah 4: 6 II (The Mishna, A New Translation, 1988, Neusner Jacob)

²² mMegillah 4: 6 III (The Mishna, A New Translation, 1988, Neusner Jacob)

²³ mMegillah 4: 2 III K (The Mishna, A New Translation, 1988, Neusner Jacob)

²⁴ tMegillah 3: 18 (The Mishna, A New Translation, 1988, Neusner Jacob)

Først etter år 200 e.Kr. finnes det skriftlige vitnesbyrd som viser at det var bestemte avsnitt fra profetene som skulle leses. Disse avsnittene var på en eller annen måte knyttet til den tekst fra loven som hadde blitt lest.

Oversettning

Det er først i det 4. århundre e.Kr. man finner opptegnelser som viser at det ble lest direkte fra oversettelser i synagogen. Før denne tiden ble både *Toraen* og profetene lest på hebraisk. På grunn av at det hebraiske språket, i hvert fall i diasporaen, ikke var dagligtale ble det behov for å oversette opplesningen til de vanligste språkene, som på denne tiden var gresk og arameisk. *Toraen* ble oversatt vers for vers, men når det gjaldt profetene kunne man lese tre vers før det ble oversatt. Misjné sier: «Han som leser fra Toraen skal ... ikke lese for oversetteren mer enn ett vers [ad gangen slik at oversetteren ikke gjør feil], når det gjelder en profetisk tekst kan han lese tre.»²⁵

Undervisning

En viktig og framtrødende del av synagogens gudstjeneste på sabbaten var undervisningen, noe som blir omtalt gjentatte ganger i NT. «De kom til Kapernaum, og da det ble sabbat, gikk han [Jesus] inn i synagogen og lærte folket. De var slått av undring over hans lære, for han lærte med myndighet og ikke som de skriftlærde.» (Markus 1:21,22); «Jesus svarte: «Jeg har talt åpent og fritt til alle. Alltid har jeg undervist i synagoger og i templet, der alle jøder kommer sammen.» (Johannes 18:20)

Vi har også mange eksempler på at Paulus underviste i synagogen. «De andre [Paulus og hans følge] drog videre fra Perge og kom til Antiokia i Pisidia, hvor de gikk inn og satte seg i synagogen på sabbaten. Etter at det var lest fra loven og profetene, sendte synagoge- forstanderne noen ned til dem med denne hilsen: 'Brødre, har dere et ord til formaning for folket, så tal!' Paulus reiste seg, gav et tegn med hånden og sa ...». Denne talen strekker seg over 30 vers. (Apg 13:14-41)

Et annet eksempel på Paulus' undervisning i synagogen finner vi i Apostlenes gjerninger 19:8: «Han [Paulus] gikk så til synagogen, og der talte han i tre måneder med stor frimodighet, førte samtaler med folk og overbeviste dem om Guds rike.» Det greske ordet, *dialegomai*, som her er oversatt med «førte samtaler» kan sikte til mer formelle taler, ifølge et gresk-engelsk leksikon kan det bety: «å snakke i en noe formell setting og innebærer antagelig en mer formell bruk av språk - 'foredrag, holde en tale.»²⁶

At jødene la vekt på undervisningen i synagogen blir også trukket fram av *Filon*: «For det var alltid skikken, som det var ønskelig på andre dager også, men spesielt på den syvende dag, som jeg allerede har forklart, å diskutere filosofiske spørsmål.»²⁷

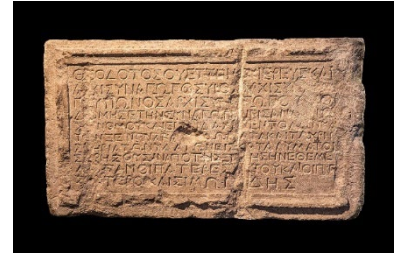
Figur 10 Rabbimere som diskuterer Talmud

²⁵ mMegillah 4: 4 BC (The Mishna, A New Translation, 1988, Neusner Jacob)

²⁶ Louw & Nida Greek NT Lexicon, ordnr: 33.26 (Bible Works 4.0)

²⁷ The Works of Philo Judaeus, Moses 2, 215,16 <http://www.earlychristianwritings.com/yonge/book25.html>

Vi har også den tidligere nevnte *Theodotos-inskripsjonen*, funnet i Jerusalem, som viser at det ble undervist i synagogen: «Theodotos, sønn av Vetenos, prest og synagogeforstander ... oppførte denne synagogen til ... undervisning i budene.»²⁸

Ettersom kildene fra denne tiden er begrenset er det vanskelig å si med sikkerhet hvordan undervisningen ble gjennomført. Noen forskjeller finner man i NT og hos *Filon*. Ifølge *Filon* var det spesielt utvalgte personer med utdanning som underviste, mens Jesus som ikke hadde noen formell utdanning fikk lov til å undervise i synagoger. Men at det var undervisning i synagogen er det ingen tvil om.

Figur 11 Theodots-inskripsjonen

Jesu undervisning i synagogen skiller seg ut

Når vi drøfter undervisning i synagogen, er det interessant å merke seg hva evangelisten Markus skriver om Jesu undervisning i synagogen: «De kom til Kapernaum, og da det ble sabbat, gikk han [Jesus] inn i synagogen og lærte folket. De var slått av undring over hans lære, for han lærte med myndighet og ikke som de skriftlærde.» (Markus 1:21, 22)

Hva var det med Jesu undervisning som skilte den ut fra de skriftlærdes? Boken *Robertson's Word Pictures* forklarer: «De [jødene] hadde tidligere hørt mange prekener fra de vanlige rabbinerne i synagogene. Vi har eksempler av disse forelesningene bevart i *Misjná og Gemara* ... De skriftlærde siterte rabbinerne før dem og var redde for å uttrykke en idé uten å styrke den av en eller annen forgjenger. Jesus talte med sannhetens autoritet, som morgenlysets friskhet og kraften fra Guds Ånd.»²⁹

Og som en kommentar til at de skriftlærde siterte rabbinere sier *John Lightfoot* i boken *A Commentary on the New Testament - From the Talmud and Hebraica*: «De skriftlærde lånte æren for sin lære fra deres tradisjoner og fedre: og ingen skriftlærdes preken hadde noen autoritet eller verdi, uten å si ... 'De vise menn sier'; eller ... 'Hillel den store lærte oppriktig'. Selv om han [den skriftlærde] talte om en sak hele dagen, mottok de ikke hans lære før han til slutt sa: 'Slik hørte jeg fra Sjemaia og Abtalion'³⁰.»³¹

Dette stod i skarp kontrast til Jesu forkynnelse som aldri siterte en rabbi, men henviste enten til seg selv eller til skriften. Et eksempel på dette er da Jesus en natt snakker med fariseeren Nikodemus. «Jesus svarte: «Sannelig, sannelig, **jeg sier deg**: Ingen kan se Guds rike ... Sannelig, sannelig, **jeg sier deg**: Den som ikke blir født av vann og Ånd ...». (Joh 3:3, 5) Ved et annet tilfelle sier Jesus: «**Det står skrevet**: Mitt hus skal være et bønnens hus. Men dere gjør det til en røverhule.» (Matteus 21:13)

Det var ikke bare måten Jesus underviste på i synagogen som gjorden sterkt inntrykk, men også selve budskapet. Oppslagsverket *Theological Dictionary of the New Testament* sier i denne forbindelse «Jesus ikke bare forklarte skriften i GT i synagogen, han forkynte også her budskapet om Guds basileia [rike].»³²

²⁸ For hele inskripsjonen se del 1 av denne serien.

²⁹ *Word Pictures in the New Testament*, 1930. Robinson A. T, Bind I s. 63

³⁰ Min kommentar: Sjemia og Abtalion var svært anerkjente rabbinere i det 1. årh. f.Kr

³¹ *A Commentary on the New Testament - From the Talmud and Hebraica*. J. Lightfoot, Bind 2, s. 159

³² *Theological Dictionary of the New Testament*, Bind VII, side 832.

Vi har i denne delen konsentrert oss om selve gudstjenesten i synagogen. I den neste delen vil vi drøfte hvilke andre roller synagogen spilte i det jødiske samfunnet i det første århundre.

BIBLIOGRAFI

A Commentary on the New Testament - From the Talmud and Hebraica, 1859 John Lightfoot, Oxford University Press UK, reprinted 1979

Cyclopedia of Biblical, Theological and Ecclestial Literature McClintock J & Strong J. 2000. Eletronisk utgave. Ages Software, USA

Den Nytestamentlige Historie. Red. Pedersen Sigfred 1994 Aarhus Universitetsforlag, Århus

Greek NT Lexicon based on Semantic Domains J. P. Louw & E. A. Nida, 2nd Ed. 1988. Elektronisk utgave i Bibleworks 4.0, 1998

Hebrew and English Lexicon: with an Appendix Containing the Biblical Aramaic Brown F., Driver S., Briggs C., 1996 Hendrickson Publishers, Inc. USA,

Store Norske Leksikon nettutgave snl.no

The Ancient Synagogue, The First Thousand Years Levine, L., 2000, Yale University Press. London

The Mishna, A New Translation, Neusner Jacob, 1988 Yale University Press, London

The Works of Philo Judaeus The contemporary of Josephus, translated from the Greek by Charles Duke Yonge, London, H. G. Bohn, 1854-1890 (earlychristianwritings.com)

Theological Dictionary of the New Testament. Ed. Bromiley G., 1971. Eerdmans, Michigan

Word Pictures in the New Testament, Robinson A. T. 1930., Elektronisk utgave i BibleWorks 4.0

KILDER BILDER

Figur 1: Tora File:Köln-Tora-und-Innenansicht-Synagoge-Glockengasse-040.JPG - Wikimedia Commons

Figur 2: Rambam mishne-torah - Mishna – Wikipedia

Figur 3: File:Philon.jpg - Wikimedia Commons

Figur 4: Josephus.jpg - Wikimedia Commons

Figur 5: Moses - Wikipedia

Figur 6: 109.Ezra Reads the Law to the People - Ezra - Wikipedia

Figur 7: File:Juda-Maccabaeus.jpg - Wikimedia Commons

Figur 8:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/95/Pr%C3%A9sentation_de_la_Loi%2C_Edouard_Moyse_%281860%29_-_Mus%C3%A9e_d%27art_et_d%27histoire_du_Juda%C3%AFsme.jpg?20150727132314

Figur 9 Bible Illustrations, by G. Dore - in Norwegian (creationism.org)

Figur 10 File:Carl Schleicher Eine Streitfrage aus dem Talmud.jpg - Wikimedia Commons

Figur 11

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/4/4d/8V2A3067_%2847715698331%29.jpg/1280px-8V2A3067_%2847715698331%29.jpg